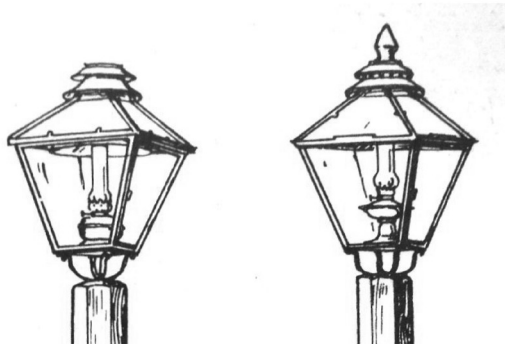

Fábián Borbála

Egy magyar város közvilágítási hálózata a 19. század második felében

Magyarországon a közvilágítás – néhány középkori és kora újkori előzmény után – a 18. század közepén kezdődött el. Több településen csak a 19. század első felében, főként a reformkorban kezdték világítani az utcákat. Ebben nagy szerepe volt a repceolaj-világítás elterjedésének. Egy másik ok a divat volt, mivel a város fejlettségét, korral való haladását mutathatta az is, hogy vannak utcai lámpái. A közvilágítás ebben az időben még a városi fényűzés egy módjának számított, hiszen költséges volta miatt kevés település, szinte kizárólag csak a városok költöttek ilyesmire.

1. sz. ábra. Az első petróleumlámpák Pesten
(Pásztor Mihály: *A közvilágítás alakulása Budapesten*)

A magyar városok közvilágítási hálózatáról viszonylag keveset tudunk. Néhány cégtörténeti műbe került egy-egy térkép, amely a gáz- vagy villanyvilágítási hálózatot mutatja be. A várostörténeti monográfiákban is ritkán találkozunk közvilágítási térképekkel. Kivételként említhető a *Szeged története* című monográfiát, melyben *A gázlámpák az utcákon és tereken 1864-ben* című grafikai melléklet a szege-di gázközvilágítás kezdetét mutatja be.¹

¹ GAÁL (SZERK.), 1991. 90–91. Lásd: 2. sz. ábra.

„Történelmi tudásunk pontosításában, térbeli elhelyezésében mindig fontos segítséget jelentenek a térképek. Ha valaki a közvilágítás kutatásával foglalkozik csak ritkán tudja ezt a segítséget igénybe venni, mivel csak ritkán készítettek erről térképet, s azokat is csak kis példány számban. Meglepő módon az egyébként jól használható kataszteri térképek, valamint a 3. katonai felmérés sem tüntetik fel a lámpák helyét, pedig a XIX. század második felében éjszakaként az egyik legfontosabb tájékozódási pontok, illetve segítések a lámpák voltak. S ezeken a térképeken a keresztek, kutak, s egyéb öntöttvas oszlopok megtalálhatók, igaz ugyan, hogy a lámpaoszlopok többsége ekkor még fából készült, de településekként eltérő mértékben a lámpák a házak falára erősített vaskarokon (konzol) is megtalálhatók voltak, s legalább a főtéren már többkarú öntöttvas oszlopos kandeláberekkel is találkozhattak a korabeli járókelők.”²

A korábbi olaj-, illetve ezekkel a világítási módokkal párhuzamosan futó kőolajvilágításról, illetve kőolaj-közvilágításról szinte alig esik szó a különböző monográfiákban. A 19. századi közvilágítási hálózatok kutatására alkalmas térképek csak néhány esetben maradtak fenn. Az első közvilágítási hálózatot ábrázoló térkép, pontosabban vázlatrajz 1783-ból maradt fenn és a pozsonyi Mihály kapu környékének éjszakai világítására szolgáló lámpák helyzetét mutatja.³ A Hungaricana adatbázisát áttekintve is csupán öt településről található közvilágítási térkép (Pest, Óbuda, Nyíregyháza, Sopron, Tiszaroff). A 19. századból csupán a fővárosról, illetve Pestről és Óbudáról. Három másik város, Pápa,⁴ Szeged és Szombathely⁵ esetében csak megemlítik, hogy van közvilágítási térképe.

A legtöbbször csupán különböző lámpajegyzékekből tájékozódhatunk. Ezeket vagy a városi tanács készítette az új lámpák elhelyezésekor, egy-egy közvilágítási lámpavizsgálat alkalmával, illetve, amikor a bérlőknek átadták az utcai lámpákat, vagy pedig a kapitányi hivatal,⁶ amikor ellenőrizte a lámpák világítását.

² FÁBIÁN, 2006. 30.

³ HRÁDEK, 1996. 20.

⁴ Pápa közvilágítási lámpáinak elhelyezési terve, 1902. In: MOLNÁR, 1997. 39.

⁵ Melega Miklós a könyvében csak a gázhálózat rajzát közli. Vö. MELEGA, 2012. 176; 468.

⁶ A kapitányi hivatal iratai a legtöbb esetben nagyon szórványosan maradtak fenn. Például Szegeden az 1864–69 közötti évekből maradt fenn 3,36 iratfolyóméter (MNL CSML IV. 1119. Szeged Város Kapitányi Hivatalának iratai) és az 1872–1940 közötti évekre nézve a kapitányi hivatal iratai csak az 1882–1883 évekből maradtak fenn (MNL CSML IV. 1443. a. Szeged Város Kapitányi Hivatalának iratai). Szabadkán az 1850–1860 közötti évekből 13 doboz irat és egy kötet van (SZTL F. 273. Szabadka Városi Kapitányi Hivatal iratai), az 1861–1919 az időszakból mindössze 4 doboznyi (0,48 ífm.) irat maradt fenn (SZTL F. 2. 2. 9. Kapitányi Hivatal iratai). (FODOR–APRÓ, 2008. 182–183.) Kecskeméten az 1849–70 közötti időszakból 13 iratfolyóméter maradt fenn. (MNL BKML IV. 1621. Kecskemét Város Közbátorsági Osztály iratai) és az 1872–1920 közötti időszakból 6,84 (MNL BKML IV. 1915. a. Főkapitányi Ügyosztály iratai). Baján az 1849–71 közötti időszakból 0,46 iratfolyóméter (MNL BKML IV. 1112. Baja Város Kapitányi Hivatal iratai) és az 1871–1919 közötti időszakból 8,02 (MNL BKML IV. 1417. a.). Ez utóbbiban az 1900 utáni iratok csak egy dobozt tesznek ki. Baja város esetében mindkét világháború és az azutáni események (például a szerb megszállás 1919–1921 között) közrejátszottak az iratanyag pusztulásában, valamint néhány évtizede selejtezték is a megmaradt iratokat, mert az 1974-ben kiadott fondjegyzékben még a IV. 1112-es fond 1,28 iratfolyóméter és a IV. 1417. fond nem 9,88, hanem 22,39 iratfolyóméter. (BALINTNÉ MIKES (SZERK.), 1974. 6; 8.)

Konkrét hálózatról a gáz- (korabeli elnevezéssel légszesz) és a villanyvilágítás esetében beszélhetünk, mert csak ezeknél kötötték össze vezetékek a lámpákat. Ezeknél a világításoknál a belső és a kültéri világítás is összekapcsolódott, hiszen akinek az utcájában állt gázlámpa, annak a házában lehetett gázvilágítás is. A gázgyárak és a villanytelepek építése előtt felmérték a fogyasztói igényeket, s csak olyan esetben építkezett a vállalkozó, amikor úgy ítélte meg, hogy kellő számú magánfogyasztója is lesz a gáz- vagy villanyvilágításnak. Ezt a 20. század elején a következőképpen foglalta össze Pfeifer Ignác a *Műveltség könyvtára* című könyvsorozat *A technika vívmányai az utolsó száz évben* című kötetében:

„Magyarországon a közvilágítás általában lassan fejlődött, a központi világítótelepek száma ma sem haladja túl a százat s ezeknek is csak egyharmada gázgyár, aminek egyik oka az, hogy a világítótelepek nagy része abban az időben keletkezett, amikor az elektromos világítás a tökéletesség magas fokán állott; másik oka pedig a magyarországi városok építkezési módjában keresendő. A vidéki városok, különösen az alföldi nagyobb városok, ugyanis oly rendkívüli nagy területen fekszenek, hogy világításuknak egy központból való ellátása igen nagy tőkebefektetéssel járna és tekintve, hogy ezen városok lakossága jórészt földművelő, nagy magánfogyasztásra ott számítani nem lehet, minek következtében nagyobb tőkebefektetés igen kockázottnak látszik.”⁷

A növényi vagy kőolajjal működő lámpák, lámpások saját magukban képviselték, illetve látták el a közvilágítást. Egyetlen lámpa is fontos tájékozódási pont volt. Ezért a közvilágítás megjelenése előtti időszakban akár egy utca nevét is adhatta az ott elhelyezett lámpa. Több utcai lámpa esetén az önálló világok mégis összekapcsolódtak egy hálózattá, hiszen feladatuk az volt, hogy az éjszakai közlekedést és közbiztonságot vagy közbátorságot elősegítsék. Az olajlámpákat sokkal könnyebben lehetett mozgatni vagy áthelyezni. Az egyes lámpák jobban ki voltak téve a természet erőinek, például egy szél könnyebben elolthatta őket. A mai elektromos világításunkkal ellentétben még a gázvilágítás is őrizte az egyes lángok önállóságát, hiszen a lámpagyújtogatók egyenként gyújtották meg és oltották el ezeket.

A közvilágítási hálózat működési elveinek vizsgálatára csak néhány esetben került sor (Wolfgang Schivelbusch, Craig Koslofsky).⁸ A közvilágítás történetének ez a fajta megközelítése a magyarországi történeti kutatásokból eddig hiányzott. Pásztor Mihály *A közvilágítás alakulása Budapesten* című könyvében – még a világítási módok szerint – három korszakra (az olajlámpák kora, a gázvilágítás kora, a villanyvilágítás kora) osztotta a 18. századtól az 1930-ig tartó időszakot. Könyvében a petróleumlámpákat éppen csak megemlíti. A várostörténet és a közvilágítás fejlődésének összetartozását már ő is megfigyelte, sőt, az első fejezet záró alfejezetében így foglalta össze:

„Megpróbáltuk kinyomozni azokat a gazdasági, politikai és lokális okokat, melyek megindították és állandóan ébren tartották ennek a városnak a fejlődését. Azt hisszük, nem végeztünk vele hiába való munkát, mert Buda és Pest közvilágításának történetéhez

⁷ PFEIFER, 1907. 601.

⁸ SCHIVELBUSCH, 2004; KOSLOFSKY, 2011.

szorosan hozzátartozik a városfejlődés rugóinak ismerése. A lámpák megjelenése Pest és Buda utcáin mindig egy-egy meginduló fejlődési folyamattal függött össze és a közvilágítás javítása, az utcai lámpák szaporítása minden időben a város és lakossága vagyonszágnak, modernizálódásának egy-egy etapja, egy-egy fejlődési foka volt.”⁹

A 18. és a 19. században a legfontosabb a közvilágítás létrehozásának és működtetésének igénye volt. Ez a településen élők igénye volt, amit elsősorban a városi polgárok fogalmaztak meg. A 19. század első felében a helytartótanács még csak a nagyobb szabad királyi városokat kötelezte az utcák éjszakai világításának bevezetésére. A 19. század közepétől, elsősorban a szabadságharcot követő időszakban, amit a közbiztonság romlása jellemzett, már más településeket is kényszerítettek erre az állami hatóságok. A két eltérő helyzet a 19. század második felében befolyásolta az utcai lámpák számának és a világítás minőségének emelkedését is.

Hogyan működött a közvilágítási hálózat?

A közvilágítási hálózat működésének vizsgálatakor legalább nyolc szempontot vehetünk figyelembe. Ezek az alábbiak:

1. Igény: településen élők, polgárok igénye
2. Költségek: házi vagy vállalati finanszírozás (lámpák, világítóanyag vásárlása, lámpagyújtogatók fizetése stb.)
3. Megtervezés: mikor égjének a lámpák; kalendáriumi világítás (világítási naptárak)
4. A közvilágítás mindennapi létrehozói: a lámpagyújtogatók
5. A világítás ellenőrzése: rendőrség, tűzoltóság
6. A közvilágítás minősége
7. A közbátorság és közbiztonság érdekei
8. Az éjszakai világítás tere (térképek, térrajzok)

Kérdésekben megfogalmazva ezeket a szempontokat: Hol? Kinek? Mikor? Mennyiért? Milyen (minőségű)? Ki? Ki ellenőrzi/felügyeli (a teljesítést)? Mennyire biztonságos? Mennyire hatékony? Mekkora (területen)?

A több felmerülő szempont és kérdés közül ebben a tanulmányban elsősorban az éjszakai világítás terét szeretném bemutatni. Azt, hogy hol voltak azok a lámpák, amelyek a 19. század második felében Baján világítottak, hogy a különböző évekből fennmaradt lámpajegyzékek és térképek alapján milyen hálózatot lehet rekonstruálni, valamint arra a kérdésre is keresem a választ, hogy a településfunkciók és a közvilágítás között milyen összefüggések fedezhetők fel.

Baja, a bácskai kereskedőváros azon magyarországi városok egyike, ahol már a reformkorban is volt közvilágítás. Ez nem hatósági rendeletre történt, hanem a polgárok saját elhatározásából, s nemcsak a város fő- vagy piacterét, hanem más utcáit is világították éjszakánként. Erről a közvilágításról kevés információval

⁹ PÁSZTOR, 1929. 69.

2. sz. ábra. Baja főtere 1872-ben
(Ady Endre Városi Könyvtár, Baja, helyismereti gyűjtemény)

rendelkezünk, feltehetőleg a kövezett utcákban volt világítás, mivel ezek voltak a város előkelő utcái. Ezen kívül a városi tanács meghatározó embereinek, valamint a város kiemelkedő polgárainak házai előtt is állhattak lámpák, hiszen ebben az időben egyfajta rangot jelzett, ha valakinek a háza előtt lámpa állt. Bajának 1833 előtt is volt olyan utcája, amelyet világítottak, erre utal például a Lámpa utca elnevezése is. Az első időszak 1833 májusától több mint egy évig tartott, amikor a polgárok által összegyűjtött pénz elfogyott. Két évvel később már a városi pénztárból fizették a vállalkozókat, a lámpagyűjtőket és az olajat. A város történetének egyik legnagyobb katasztrófája, az 1840-ben bekövetkezett „nagy tűz” után az utcák éjszakai világítását megszüntették, és csak az 1840-es évek végén kezdték újra, ekkor azonban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szolt közbe, így folyamatos közvilágításról csak 1854–55 telétől beszélhetünk, amikor a polgármester indítványára a város díszítése és a közbátorság emelése érdekében ismét világítani kezdték az utcákat. 1863-ban a kőolajvilágítás bevezetésére szerződést kötöttek, majd 23 évvel később sikerült egy gázvilágítási vállalkozóval több sikertelen próbálkozás után szerződést kötni, s ennek eredményeként 1887. február 9-től már gázlámpák világították az utcákat.

1853-ban vetették fel először a városi tanács ülésén, hogy „*Tagadhatatlan igaz lévén miképpen az éjszakai kivilágítás nem csak a városnak egyik fő díszje, hanem tekintve hasznosságát oldaltól politikai közbátorsági tekintetből egyik a legcélszerűbb mód, a rend, és közbiztonság bátorságosítására minél fogva a bekövetkezendő őszidőtől kezdve, a város azon részében hol már eddig is uczai lámpák léteztek...*”¹⁰ Két év múlva a polgármester szorgalmazta, hogy az „*esztendőnkint a téli hónapokban tellyesíteni szokott utszai éjjeli*

¹⁰ MNL BKML IV. 1103. 1853. évi jkv. 492. sz

kivilágítás nem csak a város díszé emelése, hanem különösen személy és vagyoni közbátor-ság tekintetéből minél előbb életbe léptetni kellene”.¹¹

Az 1850-es években több mint 18000 lakosú városban 987 gyáros és iparos, 1222 iparossegéd, 309 kereskedő, 233 kereskedősegéd, 251 hajós, 229 földbirtokos élt (nők és gyermekek száma 10652 fő).¹²

1857-ből maradt fenn „Jegyzéke Azon lámpáknak melyeket Scherk István Úr éjjelenként gyűjtat – nevezetesen”.¹³ A jegyzékben 87 lámpa szerepel sorszámmal, továbbá még 7 lámpát sorolnak fel, amelyek javításra szorulnak, tehát ekkoriban a városnak már 94 lámpája volt, míg a reformkorban csak 80 körül. Más jegyzékek alapján a Barátok tere – Zöldfa utca, vagy másképpen a Fő tér és környéke volt kivilágítva, de néhány lámpa a város más, távolabbi fontos utcájában is volt, mint például: Kaszárnya, Kismészárszék, Bárány, Pesti út, Szent Antal, Szeremlei, Zsidó stb.

Ez már jelentősen eltért a reformkori, nagyjából 80 lámpa helyétől, amelyekkel a „nagyobb városok példájára” a holdvilág nélküli esteken az utcákat világították.¹⁴ A lámpavilágítási vállalkozó azonban ugyanaz volt, mint aki a szabadságharc előtt világította a bajai utcákat. Scherk István¹⁵ bádogosmester nemcsak kezelte – pontosabban megbízott lámpagyűjtői által gyűjtotta a bajai utcai lámpákat –, hanem javította és a reformkorban készítette is ezeket. 1854-es szerződése szerint a lámpák meggyűjtésére egyedül holdtöltekor nem került sor:

„A gyűjtésre általánosságban megszabott határidő Decem[ber] 13tol Marz[ius] 17ig bezárólag lévén meg szabva, itt kivétel alá esik hold töltelek őt, hold tölteestvoje egy hold tölte után hétéj, melyeken a lámpák meggyűjtatni nem fognak, egyéberánt December hóra 16. Január hóban 22, Február 21, és martz[ius] 12 éj lévén tűzetesen a kivilágításra megszabva, öszvesen 71. éjszakán keresztül mindenestire, ezeken kívül pedig ha időközt kellene szinte köteles a vállalkozó a kivilágítást rendesen eszközölni.”¹⁶

A jegyzékben a lámpák sora a főtér sarkán lévő Fehérhajó vendéglőtől indul és az „Alföldy”-ig tart. Ez utóbbi egy bajai nemesi család neve; valószínűleg a Sörház (ma Kölcsey Ferenc) utcában álló házukig voltak utcai lámpák a városban. A jegyzékben még három másik vendéglő (Bárány, Oroszlány, Vörös ökor), öt városi épület (Gymnasium, Kis kaszárnya, mészárszék, Városháza, volt cs. k. Csendőrkaszárnya), az uradalmi kastély, valamint egy egyesületi (Keresk. Gremium) és két egyházi (Luth. Ecclesia, Barátok) épület található. Utóbbi érdekessége, hogy a helyi ferences zárda a ma is használatos „Barátok” néven fordul elő, holott a hivatalos városi iratokban vagy a „ferencrendiek”, vagy a „zárda” megnevezéssel illetik. A jegyzékben található 32 személy foglalkozását találtam meg.¹⁷ Iparosok: két bádogos, csizmadia, két építőmester, fésűs, harangöntő, két szűcs, tímár; tizenegy

¹¹ MNL BKML IV. 1103.1855. 465. sz.

¹² SZATHMÁRI 1864. 9.

¹³ MNL BKML IV. 1103. 455/1857.

¹⁴ A bajai ferencesek, 2000. 414.

¹⁵ Baja, 1821 – Baja, 1864.

¹⁶ MNL BKML IV. 1103. 18/1855; FÁBIÁN, 2016.

¹⁷ A 2016-ban megjelent tanulmányomban a földbirtokosokat nem számítva csak tizenhat személy foglalkozását tudtam azonosítani. (FÁBIÁN, 2016.)

kereskedő; két orvos (Broer Adolf, Fialla Gyula); három ügyvéd. A városi tisztviselők közül: Karácsonyi Lipót (polgármester.), Simits Pál (városi házi pénztárnok); egyéb tisztviselők: Papp Zsigmond (mérnök), Jilk (ügyvéd, takarékpénztár pénztárnoka), és egy tanító (Kátay). A listán 14 képviselő neve is szerepel, valamint legalább két olyan képviselő, aki 1848 előtt volt az (Kömöves Mihály, Prasser József).

3. sz. ábra. A főtér és az Eötvös utca sarka bal oldalt a Pilaszánovits-házzal és egy sarki lámpával az 1880-as évek közepén
(Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*)

A hat évvel későbbi jegyzékben már 200 utcai lámpa szerepel.¹⁸ A közvilágítási időszak október 15-től április 15-ig tartott. A lámpák meggyújtására délután 5–6 óra között került sor és hajnalig kellett égniük. A szerződésben azt is rögzítették, hogy a vállalkozónak legalább 5 lámpagyújtót kellett fogadnia erre a munkára. 1863-ban, amikor a kőolajvilágítást bevezették a városba, nemcsak a kapitányi hivatal és a kijelölt felügyelők, hanem a polgárok kötelességévé is tették, hogy ellenőrizzék az utcai világítást. A dobosok útján közzétett hirdetmény szerint:

„Az uczaí lámpáknak esti 6 órától reggeli 5. óráig szakadatlanul egyforma erővel égni kell. Ezen közbátorsági intézmény közös érdekből létesített nehogy ez áldozatos kiadás haszon nélkül muljon el; minden lakosnak, – a rosszvilágítás iránti /: a' kapitányi hlnali[hivatal]/ bejelentése elimérésével vétetni fog.”¹⁹

Az új lámpák elhelyezését segítette ez a lista, melyen külön azt is jelölték, hogy a lámpa oszlopra vagy falikarra került-e.²⁰ A lista a „város udvar”-ral kezdődik,

¹⁸ MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.

¹⁹ MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.

²⁰ MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.

azaz a városházánál, amely az előző listán még uradalmi kastélyként szerepel, Baja városa ugyanis 1862-ben megvásárolta a bajai uradalmat, és így 1863-ra a kastélyból városháza lett. A lista végpontja szintén a főtér, vagyis a „piartz tér”,²¹ az „öreg városház sarkán” egy falikarra szerelt lámpa. Harminckét iparos és tizenkilenc mesterség (asztalos 3, bocskoros, bognár, cipész, csizmadia 2, esztergályos, fésűs, halász, harangöntő, hentes, kádár, kovács, mészáros 2, órás, pék, pintér, szappanos 4, szítás, tímár 3) is szerepel, melyből tízet a jegyzékben is megneveznek (asztalos, bognár, esztergályos, fésűs, kovács, órás, pintér, szappanos, szítás, tímár). Harmincnycolc kereskedőt sikerült azonosítanom. Öt esetben a kereskedő neve mellett a *boltja* szó, négy esetben pedig a gabonakereskedésre utaló *magtár* szó szerepel (Veidinger, Jurai, Heller és a [sörház] Magtár derekán), valamint két *hambár* (Peplovszky, Klénántz) is található a jegyzékben. Baja ugyanis a 19. század közepén, s még az 1860-as években is híres volt a gabonakereskedelméről.

szám	Utca	Ház tulajdonos	mire van hasznos	szám	Hely	Ház tulajdonos
1.	Városház utca	Városi	szék	40.	Borovlia utca	Borovlia vendéglő
2.	"	Városi ház	"	41.	"	Császár ház
3.	Piartz tér	Vári	szék	42.	"	Rózenmann ház
4.	Sánórné felől	Sánórné bolyga	Ház	43.	Templom tér	Plébánia előtt
5.	Barátok felől	Bajai simán bolyga	"	44.	"	Templom tornán
6.	Piartz tér	Kovácsné bolyga	"	45.	"	Hajmás piartz
7.	Piartz közep	Kereskedelmi	"	46.	Podloga tér	Városház építési tornán
8.	"	Casino előtt	szék	47.	"	Seitoner előtt
9.	"	Piartz lépcső	"	48.	Fő utca	Borovlia kastélya
10.	"	Kereskedelmi tornánál	"	49.	"	Mihály ház
11.	"	Borovlia építési tornánál	"	50.	"	Borovlia építési ház
12.	Borovlia	Öreg Palota	"			

4. sz. ábra. Az 1863-as lámpajegyzék részlete
(MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.)

A többi listával összehasonlítva a 200 hely megjelölés közül ötvenhétszer szerepel a *valakinek a háza*, vagy a *ház* megjelölés. Ez utalhat a háztulajdonosra, de az előző tulajdonosra is, akinek a nevről ismerik a házat. Például a „Rózenmann féle ház”, Rosenmann Pál bajai orvosról kapta a nevét, aki azonban már két évvel korábban meghalt.²² A listán szereplők azonosítását nehezíti az is, hogy több esetben az előző jegyzékeken még családi és keresztnévvel szereplő tulajdonos ezen a listán már csak vezetéknevével szerepel (például: Girk József – Girk ház, Mészáros Antal²³

²¹ A piac korabeli tájnyelvi elnevezése piarc volt.

²² FÁBIÁN, 2018. 18.

²³ Mészáros Antal, Mészáros Lázár fivérének kétemeletes háza a Fő utca (ma: Szabadság út) elején állt.

– Mészáros ház, Pilaszánovits Lajos – Pilaszánovits ház,²⁴ Simits Pál – Simity ház, Sponser Ferenc – Sponzer ház, Szakál József – Szakál ház).

Egy lámpajegyzéktől azt várhatnánk, hogy a városban élő orvosok szerepelnek rajta, de ezen a listán lévő másik orvosnak a hambárja szerepel (Peplovsky hambár), ő Bécsben élő lengyel orvosként felesége öröksége miatt költözött Bajára. A Szónner ház is szerepel a listán, ami esetleg még ide sorolható, mert a gabonakereskedő egyik fia Szohner József orvos ezekben az években Baján élt. A Pollermann Patika egy sarokház volt a Fő (napjainkban Eötvös) utcán és szerepel is a listán.

A vendéglők közül csak három szerepel: Bárány vendéglő, Korona kocsmá, Oroszlán vendéglő. A városi és állami épületek közül szerepel az adóhivatal, a megyei börtön, a Glück iskola, a Kórház, a Nagy és kis kaszárnya, az Óreg városház (a régi városháza a főtéren, néhány évvel később lebontották). A város két fontos társadalmi egyesülete: Casinó, Kereskedelmi csarnok. (A kaszinónak akkor még létezett a reformkorban a főtéren épült, romantikus stílusú épülete.) Szerepelt továbbá a szórakozást, felfrissülést és a gyógyulást is szolgáló fürdőház. Az egyházi épületek közül több (Barátok, Kálvária kápolna, Plébánia, Református egyház). A város földrajzi viszonyaira utalva a Sugovica magas partjára vezető két lépcső is szerepel (Halász lépcső, Piatzi lépcső). A lista érdekessége, hogy tizenhárom nő neve is szerepel rajta (Alföldiné, Czeinerné, Furóné, Gsösserné, Halász Katalin, Kollerné, Matyosofszkiné, Mihálovitsné, öreg Radánné, Özvegy Zsigáné, Porkolábné, Sándorné, Vónnerné), közülük egy Vónnerné utcanévként is: „Vónnerné köze”, s még egy hasonló elnevezés volt: „Albrechtne köze”.

Az 1863-as jegyzék az új városházától (ez a mai városháza, a Grassalkovich-kastély) kiindulva a régi városházával – amely az újnak majdnem szomszédja volt – zárul. Az *utcai petroleum lámpák elhelyezése* című jegyzéken nemcsak a házak nevét, amelyek elé a lámpák kerültek, hanem az utca nevét is feljegyezték, amelyben felállították azokat.²⁵ A jegyzék alapján a főtér – Provália – Deszkás – Sóház – Újvilág – Sörház – Pesti út – Vásár tér – Csávoli út – Kaszárnya – Rókus – Rév – Fő utca / Vaskúti út – Fürdő utcák által határolt területet, vagyis a Belváros és a Józsefváros városrészeket világították éjszakánként. A legtöbb lámpát, tizennyolcat, a „vaskúti Ut/Vaskutiutt”-ra, vagyis a Fő utcára állítottak.²⁶ Sőt, tíz lámpával többet, hiszen a jegyzékben szereplő „vaskúti fő Utca”, ennek az utcának egyenes, de keskenyebb folytatása. A jegyzék 48 különböző közt, utcát vagy teret nevez meg, ahová lámpákat állítottak.

1877-ben változott a közvilágítási időszak: már szeptember 1-től kezdve, nyolc hónapon át világították az utcákat. Ezt az előrelépést a helyi újság kicsit tréfálkozással közzéte:

²⁴ A Pilaszánovits család több tagja élt a városban. Ebben az esetben az utcanév alapján azonosítani lehet, hogy róla van szó, illetve a Főtér és az Eötvös utca sarkán lévő házáról. A 3. ábrán látható a ház sarka.

²⁵ A két jegyzék készítése között csak két év telt el, az első leltárban szereplő lámpák közül mégis csak körülbelül 50 található meg az 1863-as jegyzékben is. Az előbbiben a városháza nem szerepel, csak a „városházán kívül” és a „város udvar”.

²⁶ Vaskúti út elnevezés nem szerepel egyetlen Bajáról készült térképen sem, és Flach Pál sem foglalkozott vele a bajai utcanevekről írt könyvében. (FLACH, 1977.) A Fő utca folytatásában az országút Vaskút felé megy, ezért a jegyzékben a Vaskúti út a Fő utcával azonosítható.

„Haladunk! Ezentúl 8 hónapon át lesz világítva városunk és csakis május első napjától augusztus hó végéig leszünk sötétben. Eddigélé csak az év zordonabb felében kaptunk világítást, most két hónap hozzátoldatott és ha évenként ezen progressióban haladunk, matematikai pontossággal kiszámíthatjuk, hogy 1881-ben teljes (avagy talán örök?) világosság fog nekünk fényeskedni.”²⁷

1877-ben már 235 utcai lámpa volt Baján, de szeptember és április hónapokban ezeknek csak a felét gyűjtötták meg.²⁸ Ezek a belvárosban és a fontosabb helyeken álló lámpák voltak, melyekről fennmaradt egy lista. A listán 104 lámpahely közül hét iparos szerepel (Bauer hentes, Deusch szappany, Hechtl szeges, Oswald molnár, Scheidl pék, Tóth asztalos, Vencz bognár); ez jóval kevesebb, mint a korábbi listákon. Több kereskedő azonosítható, de a jegyzékben nincsenek megnevezve (a bolt sem). A középületek között több új is található, melyek 1863 óta épültek: Honvéd kaszárnya, Járásbíróság, Tanítóképezde. Kettő már a korábbi jegyzékeken is szerepelt (nagy kaszárnya, városháza), csak egy olyan van, amely korábban még nem szerepelt (mértékhitelítő). A vendéglők közül korábban csak kettő szerepelt (Bárány, Három korona); a három új: Horák István, Szécsényi kávé, Vadember (kocsmá). 1872-től kezdve a Három korona kocsmát a város katonai kórházként hasznosította.²⁹

Az egyházi épületek közül a „Barátok” nem szerepel, de a lutheránus templom, amely már az 1857-es jegyzéken is rajta volt, valamint az 1863-as jegyzéken szereplő Kálvária kápolna és a plébánia templom igen. A listán megjelenik a korábbi jegyzékekhez képest új elemként az Izraelita templom, a nőzárda és a Szerbtemető is. Ezen a listán is szerepel hat hölgy neve (özvegy Bajainé, özvegy Mradintsné, Rádiné, Schwartzné, Stampfliné, Strohofferé). Utcanév szerint a lámpák helyének felét sikerült eddig azonosítanom, harminckettő ugyanis szerepel már az 1863-as jegyzéken is.³⁰ A legtöbb lámpa itt is a Fő utcán azonosítható, legalább három-három lámpa a Bárány, a Provália és a Kaszárnya utcában volt.

Több mint egy évtizednyi próbálkozás után Baja 1886 tavaszán kötött szerződést az L. A. Riedinger augsburgi céggel, hogy a gázvilágítást a városba bevezessék. Ekkor kezdődött el a gázgyár építése, melynek üzembe helyezésére csak 1887 februárjában került sor.³¹ A 200 utcai lámpa helyét is ekkor határozták meg, a szerződés szerint ugyanis ez Baja város joga volt. A gázgyárnak kedvezett, hogy az utcai lámpáknak csak negyedét kellett oszlopra szerelniük. A szerződésben határozták meg, hogy egy utcai lámpának 1500 órát kell égnie.³² Ez csak általány volt, hiszen a lámpák nagyobb részét féléjjelesre rendezték be, melyek naponta csak három órát égtek (82 egészéjjeles és 120 féléjjeles utcai lámpa volt). A holdvilágos éjjelék figyelembevételével, azaz a – korabeli elnevezéssel – kalendáriumi világítással végre egész évben égtek az utcai gázlámpák. A vállalat egy különlegesen díszes négykarú lámpaoszloppal (5. sz. *ábra*) is kedveskedett Bajának, amit a plébániai

²⁷ *Baja*, (1877. július 22.) 2.

²⁸ MNL BKML IV. 1417. a. 2242/1877.

²⁹ MNL BKML IV. 1401. 1872. évi. jkv. 12. sz. 12–14.

³⁰ MNL BKML IV. 1417. a. 2242/1877.

³¹ FÁBIÁN, 2002. 21–22.; FÁBIÁN, 2018b. 98.

³² *Törvényhatósági joggal...*, 1917.

templom előtt állítottak fel. Ősszel már a polgárok is láthatták, hogy hova kerül majd gázlámpa, mert október elején megjelölték azokat a házfalakat, ahová később falikarra szerelt gázlámpa került. (A gázlámpák többsége falikarra került) „Egy nap megjelentek emberek, akik a házak falára rápingáltak egy nagy L. betűt. Ez annyit jelentett, hogy ide egy uccai légszeszlámpa kerül.”³³

Praktikus okokból ez a gázlámpákról szóló jegyzék a gázgyárral kezdődik és ide is tér vissza, hiszen a „Méntelep keleti sarok” majdnem szomszédja a gázgyárnak.³⁴ Ezen a jegyzéken 74 sarok szerepel, ami az általánosnak mondható lámpaelhelyezésre utal, hiszen az utcakeresztezésekben elhelyezett lámpák több utcára világítottak, valamint az éjszakai tájékozódást is megkönnyítették. Egy 1876-os bajai lámpakérvényben ezt így fogalmazták meg: „a közlekedő heleben utza sarkokon hol majd nem sokal meg kívántatob” az éji lámpák elhelyezése.³⁵

Az 1886-os jegyzéken már csak egy iparos neve szerepel („Zerl pék sarok”), ami a korábbi jegyzékek „Scheidl pék” nevével azonosítható. A kereskedőkkel hasonló a helyzet, mint az 1877-es jegyzéken, ám két boltot neveztek meg (Krsztanics bolt, Neuvirth féle üzlet). A középületek közül újonnan jelenik meg az árvaház telek, az iskolaépület, a postamester és a takarékpénztár (bár ez utóbbi mint prészház már szerepelt az 1857-es jegyzéken is). Más középületek új néven szerepelnek: Honvéd laktanya (kaszárnya helyett), *preparandia* (korábban képezde). A felsoroltakon kívül még hat középület található a jegyzékben (Járásbíróóság, kaszárnya, Kórház, Méntelep, mérték hitelesítő, városháza). Az egyesületek közül csak a „Fogyasztó egyesület” szerepel, amelynek a belvárosban saját háza volt. Vendéglők, szállodák közül csak három szerepel: Bárány, Fehérhajó és Nemzeti szálloda.

5. sz. ábra. A ciszter (zirci) rendház előtte a különleges négy karú lámpaoszloppal
(Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend, 1896.)

³³ RAPCSÁNYI, 1934. 209.

³⁴ MNL BKML IV. 1407. b. 9098/1886.

³⁵ MNL BKML IV. 1407. b. 192/1876.

A Széchenyi kávéház 1879-ben megszűnt, s helyiségében Schliesser J. a Magyar koronához címzett vendéglőjét nyitotta meg.³⁶ A bajai egyházi épületek közül az evangélikus templomon és a Rochus kápolnán kívül szinte valamennyi szerepel (Apácanevelde, Ferencesek, Helvét imaház, Izraelita kántorház, templom, Kálvária, nőzárda, Szerbtemető, Templom sarkán, szerb templom, zirciek, zsidó iskola sarok).

Az 1857-es jegyzékhez képest a református eklézsia, már „helvét imaház” -ként szerepel és a „Barátok” már hivatalos nevén „ferencesek” -ként. Ezen a jegyzéken is szerepel kilenc hölgy (Bilitné, Fister Mária, Gyorgyovits Mária, Gyuró Anna, Hengl anyjának házán, Rimmler Emma,³⁷ Szabóné, Telegdi Lidia, Vojnits Mária). A tulajdonosváltásokra egy példa, hogy az 1863-as jegyzéken többször szereplő Pilaszanovits Lajos, az 1877-es jegyzéken is mint „Pilák kapuja” azonosítható. Az 1886-os jegyzéken – mivel a házat eladta Fischer Sámuelnek – az épület már „Fischer ház sarok” -ként szerepel a főtéren. Ez a lámpa látható *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat Bácska-kötetében (3. sz. ábra).

A bajai lámpákról a legkorábbi fennmaradt térképet 1890 körül rajzolták (6. sz. ábra).³⁸ Ez a térkép csak a gázlámpák helyét mutatja meg. Kétféle lámpajelzés különböztethető meg rajta: • ⊙. A kétféle rózsaszín kör alig tér el egymástól, mégis az elhelyezkedésük alapján a teli körök (•) a falikaros lámpákat, míg a másik (⊙, a piros kör közepét egy fehér karika veszi körbe) a lámpaoszlopokat jelenti, hiszen a főtéren a Szentháromság szobor körül is az utóbbi jelzés van, ott pedig a fényképek tanúsága szerint is 4 lámpaoszlop állt. A lámpák a Fő tér – Hal tér – Kigyó – Rév – Kéményseprő – Szarvas – Rókus – Kaszárnya – Szegedi út (a vasútállomásig) – (Kisvásártér) – Budapesti út – Sörház – Deszkás – Provália utcák által határolt területen álltak, emellett állt néhány lámpa a Duna (Sugovica) parton a gázgyárig. Ez a mai Szentháromság tér – Attila – Kigyó – Damjanich János – Petőfi Sándor – Szarvas Gábor – Rókus – Czirfusz Ferenc – Szegedi út – (Jelky András tér) – Dózsa György út – Kölcsey – Deszkás utcáknak és az Árpád utca és térnek felel meg, valamint a Bajcsy-Zsilinszky utca elejének a gázgyárig.³⁹ Ez a nagyjából téglalap alakú terület megegyezik *Az utcai petroleum lámpák elhelyezése* című 1863-as jegyzékkel, tehát az új gázlámpákat ugyanazokban az utcákban – az Újvilág utca kivételével – állították fel, mint annak idején a kőolajlámpákat. A kőolajvilágítás sem szűnt meg a városban, hiszen más településekhez hasonlóan (például Budapest, Szeged vagy Szabadka) a külvárosokat kőolajlámpákkal világították.

A hálózat pontos működése minden polgár érdeke volt. A lámpák megfelelő időben való felgyújtására legtöbbször a kapitányi hivatal ügyelt. Baján egy 1884-es jelentésében a polgármester is elismerte, hogy a rendőrkapitányság a közvilágítás feletti felügyeletének „tevékenységével a közönség a legsűrűbben találkozik, és így senki sem csodálkozhatik, ha a világítás és a rendőrhatalóságnak ezt ellenőrző eljárása leginkább

³⁶ *Baja*, (1879. április 12.) 4.

³⁷ Rimler Emma ekkor már férjnél volt. Férje Tadity Benő pékmester volt.

³⁸ A térkép 1860 vagy 1873 körül készült, de 1887 körül erre rajzolták rá a gázlámpák helyeit is. A térkép címe: *Bács-Bodrog, Baja törvényhatósági joggal felruházott város, bekebelezett István megye helység*. Lásd: MNL BKML XV. 1. a. Baja 29-es számú térkép. (6. sz. ábra)

³⁹ *Baja THJ város Gáz- és villamosüzemének története* szerint is ezen a területen fektették le a 10 kilométer hosszúságú gázfűcshálózatot. (N. N., 1937. 7.)

képezik közbeszéd és ítélet tárgyát. Sok és sokszor jogosan emelt vádnak, panasznak adott a közönség kifejezést. E panaszokat azonban csak a világítási rendszer és világítási anyag hiányosságával és tökéletlenségével szemben ismerhetem el jogosaknak.”⁴⁰ 1880–82 között a város nem adta ki vállalkozóknak a közvilágítást, de a magas költségek miatt visszatértek a korábbi rendszerhez. A közvilágítási vállalkozókra más városokban is sok volt a panasz, arra vonatkozóan, hogy nem jól látják el munkájukat.⁴¹

A rendőrfőkapitány feladata volt, hogy a lámpák felgyújtását az időjáráshoz igazítsa, például, ha felhők takarták el a teliholdat és ezért sötétségbe borult a város. A kalendáriumi – azaz holdjárásához igazított közvilágítási naptár minden hibáját nem tudták orvosolni. A 19. század végén az újságokban rendszeresen elmarasztalták ezt a világítási rendszert. Például 1887 decemberében egy olvasó így panaszkodott a helyi újságban:

„Már egy ízben panaszkodtam, hogy a kalendárium szerinti világítás helytelen. E hó 2-án is a naptárban holdvilág volt, de az utcákon esti 5-től 8 óráig – tehát éppen azon időben, midőn a közlekedés a legélénkebb – egyiptomi sötétség uralkodott. Nézetem szerint jobb a szerény petroleumvilágítás – minden este, mint a fényes légszuszóvilágítás, ha ennek lámpáit épp akkor nem gyújtják fel, midőn leginkább lenne szükség rájuk.”⁴²

Ezeknek a gázlámpáknak a többsége azóta eltűnt a bajai utcákról. Néhány oszlop maradt meg a Kamarás-Duna partján (Sugovica) és kettő a kis szerb templom udvarában. Gázlámpakar is csak négy helyen figyelhető meg: az egykori zsinagóga (ma városi könyvtár) épületén, a méntelepen, egy magánházon a Tóth Kálmán utcában (7. sz. ábra), valamint az egykori gázszolgáltató (gázgyár) épületén is található még két gázlámpakar, amelyek a mai napig működnek.⁴³

Összegzésként elmondható, hogy bár az 1840-es tűzvész óta a város szerkezete jelentősen nem változott és éppen a 19. század második felének építészeti hagyatéka az, amely ma is jól felismerhető, Baja belvárosában a vizsgált négy lámpajegyzéken csak kevés azonos elem található. A polgár- vagy nemesi házak közül egy sem. Ez adódhat az 1857–1886 közötti majdnem 30 év tulajdonosváltásaiból, illetve abból is, hogy a lámpák elhelyezésére igyekeztek mindig a legmegfelelőbb helyet megtalálni, így azokat valószínűleg a város lakóinak éjszakai közlekedéséhez igazították. Összehasonlítva ugyanis az ebből az időszakból származó kecskeméti lámpajegyzékekkel, arra következtethetünk, hogy a kecskeméti lámpák helyét sokkal kevésbé változtatták, mint a bajaiakét. Amíg Kecskemétről csupán néhány lámpakérvény maradt fenn ebből az időszakból, bár a levéltári iratanyag hasonló mértékben maradt fenn a 19. század második feléből, addig Bajáról 1914 előtről egy tucat lámpakérvény (ezek közül öt 1887 előtti) maradt fenn, és néhány hírlapi kérés is. A legkorábbi bajai lámpakérvény 1856-os, s a kérést teljesítették is, hiszen az 1857-es jegyzékben szerepel a kérvényező, Vilcsek Miklós háza előtti

⁴⁰ DRESCHER, 1884. 32–33.

⁴¹ Például a szabadkai esetekről szól a *Világít nekünk Singer olcsón és jól* című cikksorozatam második része. (FÁBIÁN, 2005.)

⁴² *Bajai Közlöny*, (1887. december 4.) 3.

⁴³ Ezek a lámpák budapesti társaikhoz hasonlóan éjjel-nappal égnek a Bajcsy-Zsilinszky út 4. szám alatt.

6. sz. ábra. Baja törvényhatósággal felruházott város...⁴⁴

(MNL BKML XV. 1. a. Baja 29-es térkép, a részleten a városháza mögött a ferencesek temploma és kolostora látható)

lámpa.⁴⁵ Különleges az 1870-ből való, a Pesti út kivilágítását kérő kérvény,⁴⁶ mert nem új lámpát kérnek, hanem néhány belvárosi lámpa áthelyezését az utcába: „Mi itt ezen kérvényünk által nem kívánjuk a lámpák szaporítását, hanem ezen lámpák a város kivilágítottabb részéből lenne pótlendő.”⁴⁷ Kérésüket ekkor nem teljesítették, de két évvel később a városi tanácshoz fordultak Oszvald János és társai. A városi közgyűlés ekkor négy lámpa felállítását rendelte el a Pesti úton (Budapesti út, ma: Dózsa György út).⁴⁸ Egy másik, a Bajai Önkéntes Tűzoltó Egylettől származó kérvény azt mutatja, hogy néhányszor a gázlámpák égési idején is kellett változtatni. Az egylet azt kérvényezte, hogy a tűzoltók őrtanyája és a szertár előtti lámpák egész éjszaka égenek, hogy tűz esetén gyorsabban tudjanak a helyszínre vonulni.⁴⁹

A gázlámpák megjelenése előtt Baján a közvilágítási lámpákat a nyári hónapokban, amikor nem világítottak, leszerelték. Például 1862-ben Scherk István az

⁴⁴ 1860 vagy 1873 körül készített térképére 1887 körül piros körökkel rajzolták rá a gázlámpák helyét, a gázlámpákat megszámozták.

⁴⁵ FÁBIÁN, 2017. 208.

⁴⁶ Eddig közel 150–200 lámpakérvényt olvastam és ezek között nem volt másik, amelyik a lámpák jobb elosztásáról szövegezt volna.

⁴⁷ MNL BKML IV. 1112. 1188/1870 kap.

⁴⁸ MNL BKML IV. 1401. 1872. évi jkv. 261. sz. 279–280.

⁴⁹ MNL BKML. IV. 1407. b. 4564/1887.

utcavilágítás bérlője a világítási időszak végén leszerelte a 78 bajai lámpát és a házakba, illetve a városháza pincéjébe vitte.⁵⁰

További kutatásokat igényel a város éjszakai életének és vendéglátóhelyeinek feltérképezése, mert a vendéglők, kocsmák helyének pontos ismeretében többet tudhatunk meg arról is, hogy a lámpajegyzékeken szereplő helyek hol voltak.

A középületek közül is csak néhány állandó elem van: a városháza, a kaszárnya, a gimnázium; valamint két egyházi épület, a Barátok temploma és kolostora és a református templom (amely szinte minden jegyzékben más néven szerepel). A vendéglők közül csak egy állandó van, a városi vendégfogadó, a Bárány. A Fehérhajó vendéglő ugyanis csak az 1857-es és az 1886-os jegyzéken szerepel. Az Oroszlánt 1863 után eladták, ezért az 1886-os jegyzéken az épület egy kereskedő, Herzfeld Henrik házaként szerepel. A megnevezések változásaiban az iparosok eltűnése is nyomon követhető, amely részben a céhes világ megszűnések köszönhető, részben annak, hogy a város gazdasága az 1873-as válságtól kezdve hanyatlott. A város nemzetiségi és vallási sokszínűségét ugyanakkor ezek a jegyzékek is tükrözik: magyarok, németek, szerbek és zsidók is szerepelnek a lámpahelyek meghatározásakor. A katolikus templomok, kápolnák mellett a református templom, az izraelita imaház, a görögkeleti templom szerb templomként és a vásártér szélén lévő szerb temető is megjelenik. A város oktatási életében meghatározó gimnázium mellett a dualizmus korában felsőfokú oktatási intézmény is létesült, a tanítóképezde. Híres izraelita iskolák, sőt középiskola is volt Baján, amely zsidó iskolaként jelenik meg az 1886-os jegyzékben. Sokatmondó, hogy a város gyarai, gőzmalmai hiányoznak ezekből a jegyzékekből, bár ezek a belvárostól távolabb álltak. Ugyanígy a különböző kocsmák, piroslámpás házak sincsenek feltüntetve, csak néhány igényesebb vendéglő. Lehet, hogy a piros lámpás házaknak saját utcai lámpájuk volt. Pedig ezek a helyek Baján is az éjszakai közlekedés fontos, vagy gyakori állomásai voltak. A gőzhajóállomás és az 1885-ben létesült vasútállomás is kimaradt a jegyzékekből, bár a fent említett térképen mindkettőhöz vezet út. A gőzhajóállomáshoz vezető Szentjánosi út 1899-ben kapott gázvilágítást és az 1500 méter hosszú útra 15 gázlámpát állítottak fel, korábban itt csak 9 kőolajlámpa világított.⁵¹ A vasútállomás és a hozzá vezető út is a későbbi években (1909) kapott gázvilágítást. Ez más városokban is előfordult, például Gyöngyösre 1909-ben vezették be a villanyvilágítást, de a vasútállomás csak 1912-ben kapott villanyvilágítást.

A korábbi jegyzékekben – bár nincsenek megnevezve, csak a hozzájuk vezető út – a gőzhajóállomáshoz vezető út ki volt világítva, hiszen az 1870-es évek elejéig a Kamarás-Duna (Sugovica) hajózható volt, tehát a gőzhajók is a főtér alatt kötöttek ki, és később helyezték át az állomást a Duna-partra. Az 1877-es jegyzéken szereplő „Dunapart” valószínűleg a Sugovicára vonatkozik és a kikötőhöz vezető utat megvilágító lámpa volt. 1880 körül a gőzhajóállomást a Sugovicáról áthelyezték a Duna-partjára – körülbelül arra a részre, ahol ma is kikötő van – a helyi újságokban, ezért számos cikkben szerepel, hogy kéri a gőzhajóállomáshoz vezető utat kivilágítani. Például 1882-ben: „Világosságot! A gőzhajó-állomáshoz vezető töltésen

⁵⁰ MNL BKML IV. 1111. 1205/1862.

⁵¹ FÁBIÁN, 2018b. 102-103.

a sötét éjjeleken könnyen bajba eshetik az ember, felkérjük a rendőrséget, hogy ezen főúton, hol vidéki emberek járnak be városunkba, a lámpavilágítást léptesse életbe.”⁵²

Az 1863-as jegyzéken nincs rajta a gőzmalom, de egy 1860-as hírlapi cikkből tudjuk, hogy 1860-ban a Fő utcát, vagyis a „vasküti fő utat” a gőzmalomig oszlopokon álló lámpákkal világították meg.⁵³ Néhány fontos épület hiányára az is magyarázat lehet, hogy Baján már a reformkortól kövezték az utcákat, a 19. század második felében pedig a járdák kiépítésére is nagy gondot fordítottak. Az esővizet elvezető csatornahálózatot is a reformkorban építették ki a városban, tehát a belvárosban jóval kevesebb sáros, vagy nehezen járható utca volt. A téli éjszakai közlekedés ezért lámpák nélkül is biztonságosabb volt, mint más településeken. A négy jegyzékben a város történetének változásai is benne vannak, nemcsak a közvilágítási terület bővülése.

A közvilágítási hálózat legfontosabb célja az éjszakai tájékozódás mellett a közbiztonság növelése volt. A lámpák elosztásának ezt a célt is szolgálnia kellett, ahogy azt Baja külvárosokban élő polgárai is felismerték. A Pesti út (ma Dózsa György út) lakói a főkapitányhoz 1870-ben egy kérvényt intéztek, mely szerint:

„Nem kell fejtegetni az utczai kivilágítás üdvös voltat a közbiztonság tekintetéből; csak arról lehet szó, hogy vajjon városunk utcáin a felállított lámpák eléggé célszerűen, 's az egyes város részek és utcák igényeihez beosztattak-e. Ugyan is nálunk legkevesebb gond fordítatott némely nagyobb forgalmú 's a központtól távolabb eső utcák kivilágítására.”⁵⁴

7. sz. ábra. Az egyik megmaradt gázlámpa villanyra átszerelve egy Tóth Kálmán utcai magánházon
(A szerző felvétele)

⁵² *Baja*, (1882. május 23.) 3.

⁵³ *Bajai Közlöny*, (1860. március 18.) 48.

⁵⁴ MNL BKML IV. 1112. 1188/1870 kap.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- MNL BKML Magyar Nemzeti levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára**
 IV. 1103. Baja Város Községtanácsának iratai (1850–1865)
 IV. 1105. b. Baja Város Községtanácsának iratai, Közigazgatási iratok
 IV. 1111. Baja Város Számvevőségének iratai
 IV. 1112. Baja Város Kapitányi Hivatalának iratai (1849–1871)
 IV. 1401. Baja Város Törvényhatósági Bizottságának iratai
 IV. 1407. b. Baja Város Tanácsának iratai, Közigazgatási iratok (1872–1938)
 IV. 1417. a. Baja Város Rendőrkapitányi Hivatalának iratai, Rendőrkapitányi iratok
 XV. 1. a. Bács-Kiskun Megyei Levéltár Térképgyűjteménye, Törzstérképek, Baja 29-es számú térkép.

- MNL CSML Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára**
 IV. 1119. Szeged Város Kapitányi Hivatalának iratai

- SZTL Szabadkai Történelmi Levéltár**
 F. 273. Szabadka Városi Kapitányi Hivatal iratai
 F. 2. 2. 9. Kapitányi Hivatal iratai

Sajtó

Baja
Bajai Közlöny

Nyomtatott források

- DRESCHER**
 1884 DRESCHER Ede: Drescher Ede polgármester évi jelentése. Baja, Streintz és Eschenlohr, 1884.

- TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGGAL**
 1917 *Törvényhatósági joggal felruházott Baja város gázvilágítási szerződése*. Baja, Hivatalos kiadás, 1917.

- A BAJAI FERENCSEK...**
 2000 *A bajai ferencesek háztörténete, I. 1694–1840*. Ford.: KAPOCS Nándor. Baja, Türr István Múzeum, 2000. (*Bajai dolgozatok*, 12.)

- BÁLINTNÉ MIKES (SZERK.)**
 1974 BÁLINTNÉ Mikes Katalin (szerk.): *A magyar állami levéltárak fondjegyzéke III. kötet, A területi levéltárak fondjegyzékei 9. rész, A Bács-Kiskun megyei Levéltár /volt Kecskeméti Állami LEVÉLTÁR/ fondjainak jegyzéke*. Budapest. Kézirat.

FODOR-APRÓ

- 2008 FODOR István – APRÓ Erzsébet: *A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig*. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete – Budapest Főváros Levéltára, 2008. (A Kárpát-medence levéltári forrásai, I.)

Szakirodalom

FÁBIÁN

- 2002 FÁBIÁN Borbála: *Adalékok Magyarország közvilágítástörténetéhez a dualizmus korában (1867–1914). Hogyan alakult ki és működött a modern világítási rendszer egy kisváros példáján keresztül bemutatva*. Szeged, 2002. Kézirat.
- 2005 FÁBIÁN Borbála: „Világít nekünk Singer olcsón és jól” (2.) *Bácsország*, 2005/3. 53–56.
- 2006 FÁBIÁN Borbála: *Térrajz, A gázvilágítás bevezetéséről Szabadkán. Ex Pannonia*, (2006) 9–10. sz. 30.
- 2016 FÁBIÁN Borbála: *Baja város utcáinak „éjjeli kivilágítására nézve árlejtést tartván” Baja közvilágítása az 1850-es években. Múltbanéző*, 10. sz. (http://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_10_1 – Utolsó letöltés: 2020. augusztus 1.)
- 2017 FÁBIÁN Borbála: „Egy közvilágításra szolgáló lámpát felállítani kegyeskedjék” *Magyarországi lámpakérvények a 19. század második feléből*. In: *A fény információ-történetéhez*. Szerk.: Z. KARVALICS László – FÁBIÁN Borbála. Budapest, Gondolat, 2017.
- 2018a FÁBIÁN Borbála: *Uszoda, úszás, vízi mentés a 19. század közepén Baján. Bácsország*, 2018/1. 10–18.
- 2018b FÁBIÁN Borbála: *Közvilágítás a dualizmus korában egy alföldi városban: A bajai gázgyár és légszuszívógázvilágítás története*. In: *Fejezetek a Délvidék múltjából*. Szerk.: DÖBÖR András – FORRÓ Lajos – ZAKAR Péter. Szeged, Fialatok a Dél-alföldi Médiaiban Alapítvány, 2018. 81–124.

FLACH

- 1977 FLACH, Paul: *Die deutschen Gassennamen der Stadt Baja und der umliegenden Ortschaften*. München, gesamtherstellung: Buchdruckerei Oliver Ledermüller, 1977. (*Die deutschen aus Ungarn*, 12.)

GAÁL (SZERK.)

- 1991 GAÁL Endre (szerk.): *Szeged története, 3/1. rész*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1991.

HRÁDEK

- 1996 HRÁDEK, Pavel: *140 rokov bratislavskej plynárne*. Bratislava, DONAR, 1996.

KOSLOFSKY

- 2011 KOSLOFSKY, Craig: *Evening's Empire, a History of the Night in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

MELEGA

- 2012 MELEGA Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2012. (*Archivum Comitatus Castriferrei*, 5.)

MOLNÁR

1997 MOLNÁR Lajos: *Pápa megyei város levéltára*. Lapok Pápa történetéből, (1997) 5–6. sz. 27–40.

N. N.

1937 N. N.: *Baja THJ város Gáz- és villamosüzemének története*. [H. n.], Városi Gáz- és Villamosüzemek, 1937.

PÁSZTOR

1929 PÁSZTOR Mihály: *A közvilágítás alakulása Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros statisztikai hivatala, 1929. (*Statisztikai közlemények*, 60.)

PFEIFER

1907 PFEIFER Ignác: A kémia vívmányai. In: *A technika vívmányai az utolsó száz évben*. Szerk: HOLLÓS József – PFEIFER Ignác. 2. kiadás, Budapest, Athenaeum, 1907. 593–644.

RAPCSÁNYI

1934 RAPCSÁNYI Jakab: *Baja és Bács-Bodrog vármegye községei*. Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1934.

SCHIVELBUSCH

2004 SCHIVELBUSCH, Wolfgang: *Lichtblicke, Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2004.

SZATHMÁRI

1864 SZATHMÁRI Károly: *Baja (szab. város) szerepe Magyarország kereskedésében, és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 1864.